

FELSEFE DÜNYASI

2012/1 Sayı: 55 YILDA İKİ KEZ YAYIMLANIR ISSN 1301-0875

Sahibi

Türk Felsefe Derneği Adına
Başkan Prof. Dr. Ahmet İNAM

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ

Yazı Kurulu

Prof. Dr. Ahmet İNAM
Prof. Dr. Murtaza KORLAELÇİ
Prof. Dr. Hüseyin Gazi TOPDEMİR
Prof. Dr. Celal TÜRER
Doç. Dr. Levent BAYRAKTAR
Yard. Doç. Dr. Şamil ÖÇAL
Dr. Necmettin PEHLİVAN

Felsefe Dünyası Hakemli Bir Dergidir.

Felsefe Dünyası 2004 yılından itibaren PHILOSOPHER'S
INDEX ve TUBİTAK/ulakbim tarafından dizinlenmektedir.

Yazışma ADRESİ

PK 21 Yenişehir/Ankara
Tel & Fax: 0 312 231 54 40

Fiyatı: ₺ 20 (KDV Dahil)

Banka Hesap No: Vakıf Bank Kızılay Şubesi: 00158007288336451

Dizgi ve Baskı

Türkiye Diyanet Vakfı
Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Alınteri Bulvarı 1256 Sokak No: 11 Yenimahalle/ANKARA
Tel: 0 312 354 91 31 (Pbx) Fax: 0 312 354 91 32

VÂCİB VE MÜMKÜN KAVRAMLARININ KULLANIM FARKLILIĞI

Necmi DERİN

Giriş

Vâcib, mümkün, mümteni gibi kavramlar, İslam düşüncesinde metafizikte varlığı nitelemek için sıklıkla kullanılan kavramların başında gelir.¹ Zikredilen kavramlar, aynı şekilde mantığın müveccihat² konusunda da kullanılır. İslam düşüncesinin geneli açısından baktığımızda varlık ile varolanların zat ve halleri incelenen konuların başında gelir. İslam felsefesi açısından bakıldığında ise felsefenin temel görevi varlığı varlık olması bakımından incelemektir. Konu bakımından varlık temel olunca, varlıkları anlamak ve anlamlandırmak ontolojik statülerin tespitiyle mümkün hale gelir. Ontolojik statülerin somut olarak tartışılması için başvurulmuş temel kavramlar, vâcib/zorunluluk, mümkün/imkan ve mümteni kavramlarıdır. Zikredilen kavramlar aynı zamanda bilginin niteliğini belirleyen kavramlardır. Metafizikte varlığı anlamayı mümkün kılan kavramların bilginin niteliğiyle olan ilişkisi net olarak anlaşılmadan İslam felsefesi özellikle meşşai geleneğinin doğru yorumlanması imkansızdır. Doğru ve isabetli yorumların yapılabilmesi doğru bilginin, doğru bilginin de doğru kavramlarla yapılmasını gerektirir. Bu çalışmanın temel hedefi, mantık ve metafizikte ortak kullanıma sahip olan vâcib, mümkün ve mümteni kavramlarının metafizikteki kullanımlarıyla müveccehedeki kullanımlarının farklı olduğunu ortaya koymaktır.

1 Vâcib, mümkün, mümteni kavramların metafizik ve modalite bağlamında kapsayıcı çalışmalar için bkz: Cüneyt Kaya, **İslam Felsefesinde Metafizik Bir Problem Olarak İmkan**, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.Ü. S.B.E, İstanbul 2008; konuyu mantık alanında inceleyen çalışmalar ise İsmail Köz'ün **İslam Mantıkçılarında Modalite Teorisi** (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Ü. 2000 adlı çalışması, Şaban Haklı'nın **Farabi Ve İbn Sînâ'da Modal Mantığın Bazı Temel Kavramlarının Mantıksal Ve Ontolojik İçeriği**, Felsefe Dünyası Dergisi, y.2004/1, s. 39 başlıklı makalesi bulunmaktadır. Konuyla alakalı diğer çalışmaları zikretmeyip bu çalışmaları zikretmemizin sebebi mukayeseli okumaların yapılmasına olanak vermek içindir. Bu çalışmalara ilaveten yapmak istediğimiz aynı kavramların farklı ilimlerde farklı içeriğe büründüğü üzerinde odaklanmadır.

2 Müveccihat yerine modalite veya kiplik kavramlarını kullanmayıp klasik mantık kitaplarındaki kavramın aynısını kullanmamızın sebebi, modal veya kipliğin müveccehenin tam karşılığı olup olmadığı hususunda kesin bir yargıya ulaşamadığımızdan dolayı tercihimizi klasik ifadeden yana kullandık.

Bu amacı gerçekleştirebilmek için zikredilen kavramların metafizik ve müveccehe bağlamındaki anlam ve kullanımlarının paralellliği veya farklılığı, öncelik veya sonralığı net bir şekilde izahı gerektirir. Bunun için İbn Sînâ'nın ilimler için vazettiği konu, mesail ve ilke anlayışı bağlamında metafizik ve mantık ele alınacaktır. İbn Sînâ metinlerinde geçen hak ve sıdk kavramları, konuların iyi anlaşılmasına yardımcı olması amacıyla ele alınacaktır. Akabinde kavramların metafizik ve mantıkta hangi anlamlarda kullanıldığının tespiti yapılacaktır. Bunun sonucunda Vâcib, mümkün ve mümteni kavramlarının hangi bağlamda, hangi anlam ve içeriğe sahip olduğu sonucuna ulaşılacaktır.

I. İlimin Konusu ve İlişenleri

Felsefî ilimler içinde değerlendirilen her bilim dalında, ilkeler (mebâdi), meseleler ve konu (mevzu) olmak üzere üç şeyin bulunması gerekir. İlimler akılda birbirlerinden konuları bakımından ayrılır.³ Konu “ilimde zâtî arazları incelenen şey” şeklinde tanımlanır.⁴ Zâtî araz, şaşırmanın (teaccüp) insanın zatına ilişmesinde olduğu gibi bir şeye o olması (limâ hüve hüve) bakımında ilişenlere denir. Mevcutların her birinin tek tek durumlarını bilmek zor ve değişime tabi olduğundan dikkate alacak bir kemal sağlamaz. Bu nedenle mevcutlar hakkında doğru olan tümel mefhumlar (ister zâtî isterse de arazi olsun) alınır ve bunların mevcutlara mutabık olması bakımından halleri incelenir. Böylece değişmeyen bilgi edinilmeye çalışılır. Söz konusu haller de birçok olduğundan bunları zapt etmek gerekir ve bu nedenle her bir mefhumun zâtî halleri dikkate alınarak başlı başına bir ilim olarak kayda geçirilir. İşte o mefhuma o ilmin konusu adı verilir. Çünkü ilmin meselelerinin konuları o mefhuma racidir. Bir konuda ortak olan haller, başka bir konuda ortak olan hallerden ayrışarak başlı başına bir ilim olur.⁵

1.2. Konu Açısından Metafizikle Mantığın Farklılığı

İbn Sînâ, metafiziği konu olarak, “varlık olması bakımından varlık (*el mevcud bimâ hüve mevcud*)”, meselelerini de varlığa hiçbir şart olmaksızın kendi olmağı bakımından ilişen şey şeklinde tanımlar.⁶

Mantığın konusu ise birinci cevherlere dayanan ikinci cevherlerdir.⁷ Birinci cevherleri İbn Sînâ bitki, hayvan ve bunların benzerleri olarak tanımlarken

3 Kutbeddin Râzî, *Tahriru'l-Kavâidi'l-Mantıkıyye fi Şerhi 'ş-Şemsiye*, h.1288, s. 13

4 İbn Sînâ, *Şifâ-Burhan*, çev. Ömer Türker, İstanbul 2006, s. 103-109; Fahreddin er-Râzî, *Şerhu Uyûni'l-Hikme*, thk. Ahmed Hicazi Sakka, Mısır 1373(hş.), c.III, s. 8-9

5 İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul 2004, s. 10

6 İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik I*, s. 11

7 İbn Sînâ, *Kitâbu Ta'likât*, tahk: Hasn Mecid Ubeydi, Suriye 2011, s. 39; İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik I*, s. 9

ikinci cevherleri ise bunlara dayanan veya bunlarla temellendirilenler yani şeyin tümel, tekil ve şahsiye olması şeklinde belirler. Mantık cevherlerin var olup olmadığı veya varlığının niteliği hakkında bir araştırma yapmaz. Birinci ve ikinci cevherlerin varlıkla ilgili meseleleri metafizikte incelenir. Metafizikte cevherlerin birinci ve ikinci cevher olma durumlarının yanında bunların dış varlıkta (ayan) veya nefiste ya da başka bir şart ki o da bilinenden bilinmeyene ulaşılmasına bağlı olarak var olması da netleşir. Bütün bunların neticesinde tümel; cins, fasıl, tür ve araz-ı am çeşitlerinden biri olarak bilinir. Metafizikte tümel; tümel cins (el-Küllî'l-Cinsi), tümel tür (el-Küllî'l-Nev'i) gibi kısımları net olarak ortaya konulduktan sonra mantıkta konu olarak ele alınır. Konu bakımından mantığın ne olduğu belirlendikten sonra ona ilişkin meseleler olarak incelenir. İbn Sînâ mantığın meselelerini, tümele zâtî, arızı veya müveccehe (cihet) bakımından ilişkinler şeklinde takdim eder.⁸ İbn Sînâ sonrası mantık kitapları bu ilişkinleri tasavvur ve tasdik bakımından ilişkinler olarak daha da detaylı izah ederler. Bunlar, tümel, tekil, zâtî, arazi, cins, fasıl gibi bir şeyin tasavvur olarak bilinmesinde temel olanlarla; önerme, döndürme, önermenin nakizi, basit veya bileşik cihet, kıyas, beş sanat vb. gibi tasdik bölümünün bilinmesinde temel olan konular şeklinde netleşir.⁹ Kısaca mantığın zâtî ilişkinleri, insanın gücü dahilinde bilinen mevcutların tasavvuru ve onların hallerinin tasdikidir.¹⁰

Önermenin ilişkinlerinden olan müvecceheyi incelemek için İbn Sînâ'nın ilim anlayışı ve tasnifi bağlamında mantığın konusuna değinmemiz, müveccehe kavramlarını konusunu hangi zeminde inceleyeceğimizi netleştirmesinden dolaydır. İbn Sînâ'nın ilim perspektifine göre metafizik bağlamda kullanılan vucub, imkan ve mümteni gibi kavramlar "el-mevcut bima hüve mevcud" bağlamına irca edilerek anlaşılırken müveccehe bağlamında kullanılan aynı kavramlar "bilinenden bilinmeyene ulaştırması bakımından ikinci tümeller" çerçevesinde anlam kazanır. Kısaca metafizikte işlenen her konu ve kavram "el-mevcut bime hüve mevcud" cümlesinin devamı olarak işlenirken, mantıkta "bilinenden bilinmeyene ulaşması bakımından ikinci tümeller" cümlesiyle irtibatlı ele alınmayı gerektirir. Bu açıdan bakıldığında metafizikte varlık, vâcib ve mümkün olarak doğrudan ele alınırken mümteni kavramı dolaylı olarak ele alınır. Zira mümteninin kendinde varlığından bahsetmek muhaldir. Metafizik açıdan herhangi bir varlığı olmayan mümteni sınıftakilerin bilgi açısından bir karşılığı olabilir. Zira "Anka uzundur" "keçiğeyik canlıdır" gibi mümteni olanlar, önermede mevzu olarak yüklem alabilir. Yani metafizikte mümteni sınıfında bulunup herhangi bir

8 İbn Sînâ, *Kitabu Ta'likât*, 39

9 Kutbeddin Râzî, *Şemsiye*, 14-15

10 Kutbeddin Râzî, *Şemsiye*, 14

varlıklarından bahsedilmeyenler, bilgi açısından varlık değeri kazanarak onlar hakkında olumlu veya olumsuz haberler verilebilir. Varlık ile bilginin bu ilişkisini umum husus mutlak şeklinde ifade edebiliriz. Ya da varlığı bir daire olarak belirlersek bilgiyi de o daireyi kuşatan ikinci bir daire olarak çizebiliriz.

II. Metafizik- Bilgi İlişkisi Bakımından “Hak-Sıdk”

İbn Sînâ “Şifa-Metafizik”te,

“hak sözcüğünden mutlak olarak dış dünyadaki(ayanda) varlık, sürekli varlık anlaşılır. Dış dünyada bir şeyin haline delalet eden söz veya inancın durumu anlaşılır ki o şeyle örtüştüklerinde(mutabik) ‘bu hak sözdür’ ve ‘bu, hak inançtır’ deriz. Vâcibu’l-vücut zâtı gereği sürekli haktır; mümkün varlık ise başkası nedeniyle hak, kendi nefsinde batıldır. Örtüşme yönünden hak ise doğruya benzer. Ancak o dış dünyadaki şeye nispeti bakımından doğru, şeyin ona nispeti bakımından haktır. Sözlerin hak olmaya en layığı doğruluğu sürekli olandır. Bunların en hak olanı ise doğruluğu bir illete bağlı değil, evveli (apriori) olandır.”¹¹

Bu ifadeler şeyin, varlık olma durumuyla bilgi olma durumu arasındaki ilişkiyi belirlemektedir. İbn Sînâ, sürekli varlığın dışta bulunmasının karşılığında hak kavramını kullanırken, bu varlığa bilgi açısından tekabül eden yani bilginin bu varlıkla örtüşmesine “sıdk” (doğru) kavramının kullanılması gerektiğini ifade eder. Dış dünyada varlığı sabit olan varlıklar, ya varlığı devamlı olan “hak olan Vâcibu’l-vücut” ya da başkası nedeniyle hak (li gayrihi hak) kendinde batıl şeklinde ikiye ayrılabilir. Varlığın ontolojik boyutu böyle iken epistemolojik yönü biraz farklılaşabilmektedir. İster hak olan Vâcibu’l-vücut isterse kendinde batıl başkası nedeniyle hak olan mümkün varlıklara bilgi tekabül ederse doğru denir. Bilgi açısından aradaki fark süreklilik açısındandır. Kendinde hak olan Vâcibu’l-vücut illete bağlı olmadığı için sözün ve bilginin de en evveli ve layığı odur.

III. Metafizik Açıdan Vâcib-Mümkün Kavramları

Metafizik açıdan vâcib kavramını İbn Sînâ’nın Hikmetü’l-Arûziyye, Şifâ ve İşârât adlı üç eserini esas alarak ortaya koymaya çalışacağız. Üç farklı metni tercih etmemizin sebebi, İbn Sînâ’nın üç farklı devresine ait olmalarından kaynaklanmaktadır. Hikmetü’l-Arûziyye(ykl. 998-999) telif hayatının ilk dönemine, Şifâ (ykl. 1020-1027) düşüncelerinin tam manasıyla teşekkül ettiği dönem

¹¹ İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik* I, s. 45; İbn Sînâ, *Kitabü’n-Necât*, tahk. Macit Fahri, Beyrut 1985, c. II, s. 82; İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik* II, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul 2005, s.101-102

diyebileceğimiz bir zaman dilimine, İşârât ise (ykl. 1030-1037) son dönemini temsil etmektedir.

İbn Sînâ'nın inceleyeceğimiz ilk eseri “zorunlu varlık-mümkün varlık” ayırımını metafizik boyutta ele aldığı el-Hikmetü'l-Arûziyye'dir.

“Zorunlu; kendinde varlığı, olduğu şekliyle kaçınılmaz olandır. Bu ya özü itibariyle böyledir -varlıkların ilkesi gibi- ya da bir başka şey sebebiyledir -iki kere ikinin dört etmesi gibi-. Zorunlu ya sürekli/ezelîdir -varlıkların ilkesi gibi- ya da bir zamanda bulunup diğer zamanda bulunmayandır -Ay'ın vakti geldiğinde tutulması gibi-. Varlığı özü itibariyle zorunlu olan hiçbir şeyin illeti yoktur. İletti olan şey, özü itibariyle zorunlu varlık veya özü itibariyle imkansız varlık olamaz, zira aksi halde asla var olamazdı. Dolayısıyla özü itibariyle mümkün varlık, illeti nedeniyle de zorunlu varlıktır. İletti olmayan şeyin özünün illeti, onun sebebidir. İletti olmayan varlık, özü itibariyle, her ikisinde de illetli olacağı iki duruma bölünemez. Zira böyle olması durumunda, onun illetli olmaktan ve illetlilikten kaçışı sözkonusu olmayacaktır. Değişime uğrayan her şey bu iki durumda bulunur ve bu durumlara özü itibariyle değil, bir illet dolayısıyla sahiptir; onlardan kaçısı da sözkonusu değildir. Dolayısıyla değişime uğrayan her şeyin özü illetlidir ve mümkündür. Özü itibariyle varlığı zorunlu olan her şeyin ise her açıdan varlığı zorunludur. Ve o, herhangi bir açıdan değişimle nitelenemez. Mümküne gelince, o, zorunlu olmayan varlıktır. İmkansız olmayana mümkün denildiği gibi, imkansız olmamakla birlikte var olup yok olan ve şu anda mevcut olmayana da mümkün denmektedir.”¹²

İbn Sînâ, aktarılan paragrafta mevcudu illetli olup olmamaya göre taksim ederken mevcudun süreklilik veya süreksizlik durumunu da dikkate alır. Başka bir ifadeyle ilk önce mevcudu illetliliğine göre akabinde de mevcudu sürekli olup olmamaya göre taksim etmektedir. İbn Sînâ, paragrafta tamamen ontolojik hiyerarşiyi göz önünde bulundurarak varlık hakkında değerlendirme yapmaktadır.

Diğer bir eseri Şifa I.makale V. fasılda ise varlığı önce kavramsal olarak analiz eder. Buna göre Zorunlu (Vâcib), mümkün ve imkansız kavramları İbn Sînâ'ya göre tanımlanması güç konulardır. Bunların tanımı ancak belirti(alamet) sayesinde yapılabilir. İbn Sînâ, kendisinden önce bu kavramlarla ilgili yapılan tanımları kısır döngüyle yapıldığı için geçerli olmayan tanımlar şeklinde niteler.

12 İbn Sînâ, *el-Hikmetü'l-Arûziyye*, Uppsala Or. 3-4 (alıntıyı R. Wisnovsky'nin İbn Sînâ Metafiziği adlı eserinden yaptık.) Robert Wisnovsky, *İbn Sînâ Metafiziği Kaynakları ve Gelişimi*, çev: İbrahim Halil Üçer, İstanbul 2010, s. 257-258

Yani zorunluyu tanımlarken mümkün veya muhali, mümkünü tanımlarken zorunlu veya muhali kullanmalarını kasteder. Bu hususa dikkat çekerken İbn Sînâ kavramları çeşitlendirir. Metafizik bağlamda konuyu anlatırken vucub, imkan ve mümteniye kullanırken mantık ilminde yapılan tanımları anlatırken zaruri, mümkün ve muhal şeklinde bir kullanımı tercih etmektedir.

İbn Sînâ, kavram bazında vâcib, mümkün ve mümteniye dair tanımlarının yapılamayacağını bunlara ancak belirtiyile dikkat çekilebileceğini ifade ettikten sonra bunlar arasında vâcibin öncelikle tasavvur edilmeye layık olduğunu ifade eder. Çünkü Zorunlu, varlığın pekişmesi demektir; varlık ise yokluktan daha iyi bilinir. Varlık kendisiyle, yokluk ise varlık vasıtasıyla bilinendir.¹³

Kavramsal analizin hemen akabinde konuyu varlık planında ele alır. Buna göre

varlık kazanan şeyler aklen iki kısma ayrılır: 1. Zatı dikkate alındığında varlığı zorunlu olmayandır. Onun varlığı imkansız da değildir yoksa var olamazdı. 2. Zatı dikkate alındığında varlığı zorunlu olanıdır. Varlığı, zatı gereği zorunlu olanın (vâcibu'l-vücut bi-zâtîhi) illeti yoktur. Varlığı zatı gereği mümkün olanın ise illeti vardır.¹⁴

İbn Sînâ Zorunlu, mümkün ve imkansız kavramlarını zikrederken ontolojik bir anlam yüklemeyen varlıkla birlikte değerlendirdiğinde ontolojik statülerden bahseder. Bu ayrımı mutlak varlık-özel varlık ayrımıyla da açıklayabiliriz. Mutlak varlık, dış dünyada bulunmayan sadece olumlama ve ispat bildiren bir anlam taşıırken özel varlık, Tanrı'dan itibaren makul ve mahsus olan bütün varlıklar için kullanılır. Başka bir ifadeyle kavram boyutunda konu mutlak varlık olarak ele alınır çünkü herhangi bir mahiyetle beraber değerlendirilmediği için özelleşmemiş olan genel bir kullanım söz konusudur ama konu varlığı pekiştiren olarak ontolojik anlam boyutuyla ele alınırsa ise özel varlık bağlamında konuyu ele almayı gerektirir. Özel varlık anlamında konu ele alındığında İbn Sînâ'nın varlıkları birbirinden illele ayırttığı görülür. Zira varlık, ya zatı dikkate alındığında illete muhtaç olmaksızın var olur ki buna Vâcibu'l-vücut bi-zâtîhi denir. Ya da zatı gereği varolabilmesi için illete muhtaçtır ki mümkün varlık denir. İbn Sînâ öncelikle varlığı kavram bazında değerlendirme yapmakta devamında varlığı Vâcib ve mümkün şeklinde taksim etmektedir. Taksim yaptıktan sonra ortaya çıkan şıklardan olan Vâcibu'l-vücut'un bir olduğu ispatı felsefi sisteminin belirleyici konusudur. Zira yapılan taksimde ortaya çıkan zatı gereği zorunlu olan varlık ilk etapta tümel bir kavramdır. Birden fazla ferdi olması ihtimali taşımaktadır. İbn Sînâ kavram olarak tümel olan Vâcib harice nispetle tek olması gerektiğini

13 İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik I*, s. 33

14 İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik I*, s. 35-37

bütün metafizik eserlerinde mantık ve felsefe kaidelerini kullanarak ispatlamaktadır. Daha sonra sebebül evvel olan Vâcibu'l-vücut'un özellik ve niteliklerine yer verir. Bu düşüncenin tabii sonucu olarak illetli olması hasebiyle sudur eden diğer varlıkların özellik ve nitelikleri ele alınır. Ki bütün bu var olanları İbn Sînâ düşüncesinde mümkün varlık diye ifade edebiliriz. Dolayısıyla İbn Sînâ Şifa-metafiziğinde varlıkların, varlık tarz ve statülerini illet konusuna göre belirlediği rahatlıkla söylenebilir.

Üçüncü olarak inceleyeceğimiz İbn Sînâ'nın son eserlerinden İşârât'ta ise konu biçim açısından farklılık arzeder. Diğer eserlerinde metafizik bölümü varlıkla başlarken İşârât'ta önce varlığın makul ve mahsusluğu(maddi) konusudur. Akabinde illet ve malul konusunu ele alınır. Bu hususlar netleştikten sonra Vâcibu'l-vücut meselesi ve onun tek olduğu ispatı yapılır. Dolayısıyla vucub ve imkan gibi kavramlar İşârât'ın metafizik bölümünde üçüncü sırada ele alınan konulardan olmaktadır. Biçim açısından değişiklik arzeden bu durum içerik açısından değişim anlamına geldiği kanaatinde değiliz. Bu kanaati aşağıdaki pragraflardan çıkarmaktayız.

“Eğer bir ilk neden olursa bu durumda o, bütün varlığın ve varlık-taki her bir varlığın hakikatinin nedenidir.”

“başkasına yönelmeksizin zatı bakımından kendisine yönelinilen her mevcut ya kendinde zorunlu olması bakımından bulunur ya da bulunmaz. Eğer zorunlu olur ise işte bu zatından dolayı hak Vâcibu'l-vücut olan bizatihi gerçektir. Ve o, en kurucu olandır. Eğer zorunlu olmaz ise şöyle denilemez: O varsayıldıktan sonra bizatihi mümtenedir. Evet eğer zatının değerlendirilmesiyle nedeninin yokluğu şartı gibi bir şart ile birlikte olur ise mümtene olur. Eğer onunla birlikte bir şart bulunmazsa bir nedenin meydana çıkması yoktur. Ve de onun yokluğu kendi zatında kalıcı değildir. Üçüncü bir durum ise imkandır. Buna göre (imkan) zorunlu ve mümtene olmayan şey zatı bakımından değerlendirildiği zaman olur. Dolayısıyla her mevcut ya bizatihi zorunlu varlıktır ya da zatına göre mümkün varlıktır.

“Kendinde hakikati imkân olan şey, kendi zatından dolayı mevcut olmaz. Onun kendi zatından olan varlığı, mümkün olması bakımından kendi yokluğundan daha önceliklidir. Dolayısıyla eğer ikisinden biri daha öncelikli olursa bu bir şeyin varlığı dolayısıyla veya varlığı olmaması dolayısıyla olur. Her bir mümkünün varlığı kendi dışındandır.”¹⁵

15 İbn Sînâ, *İşârât*, çev: A. Durusoy-M.Macit-E.Demirli, İstanbul 2005, s. 127

Aktarılan ilk paragrafta İbn Sînâ illet meselesinden varlığın tezahürüne sebep olan İlk Sebep konusuna geçmektedir. İşârât'ta illet konusuyla ilgili anlatımları özetleyerek ifade etmek gerekirse, mümkün mevcudatın meydana gelebilmesi illetle mümkündür. İletlilik durumu hem varlık hem de mahiyetleri için gereklidir. Var olan bütün mümkün şeylerin illeti geriye doğru götürüldüğünde ilk illete dayanır. Bu ilk illet, maddi, suri ve gai illet olamaz. Çünkü bunların hepsi var olabilmeleri için diğer bir illete ihtiyaç duyar. Varlığın ilk sebebi olan illet var olmak için hiçbirşeye muhtaç değildir. Bu şarta haiz olan tek illet de fail illettir. Dolayısıyla illet zinciri ilk illet olarak bir fail illette son bulur. Dolayısıyla konu illiyet meselesiyle birlikte ontolojik alana taşınmış olur. İletinin varlıkla keşiştiği ve ayrışmadığı nokta vucub kavramıyla ifade edebiliriz.

İbn Sînâ, aktarılan ikinci paragrafta da bunu izah etmektedir. İlliyet düşüncesinin varıp dayandığı nokta varlıkla illetin birlikteliğidir. Bu varlık da zati itibariyle ya vâcib ya mümteni ya da imkan şıklarından biri olması gerekir. Daha sonraki paragraflarda İbn Sînâ illet zincirinin son bulduğu ilk sebebin mümkün ve mümteni olmayıp Vâcibu'l-vücut olduğunu ispatlamaktadır.

İbn Sînâ'nın üç eserinden aktardığımız metinler çerçevesinde metafizik açıdan vâcib, varlığı zati gereği olup, var olması için harici bir illete muhtaç olmayan karşılığında kullanılır. Vâcib, mümkün ve mümteni açısından üç eserin lafız veya biçimi değişiklik arzetmesine rağmen içerik veya anlam farklılığı olmadığı kanaatindeyiz. Her üçünde de metafizik anlamda vâcib ve mümkünü illetli olup olmamaya göre tanımlandığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu ifadelerimiz Vâcib'i mümkünden ayıran başka diğer özellikleri yok saydığımız anlamına gelmemelidir. Varlığı kendinden olup başkasına ihtiyaç duymama, bütün yönleriyle bir ve tam olma, varlığının bilfiil olup zatında ve fiillerinde bil kuvvelik bulunmaması, mürekkep olmaması, eksik ve etkilenmişliklerden münezzeh olması gibi hususlar Vâcib'i mümkün varlıklardan ayıran önemli başlıklardır. Fakat zikredilen maddeler, illetin tazammun veya lazımı olduğundan makalenin sınırlarını aşmamak için değinilmemiştir.

3.1. Metafizik Açıdan Mümkün Varlık

İbn Sînâ, vâcib kavramını ele aldığı pasajların hemen akabinde imkan/mümkün kavramını inceler. Ona göre mümkün “zati gereği bir olan Bir ve zati gereği mevcut olan mevcuttan başka her şey, varlığını başkasından alır. Onunla mevcut olmaktadır (eys) ve kendi zatında mevcut değildir (leys)”.¹⁶ Başka bir yerde ise,

16 İbn Sînâ, *Şifâ-Metafizik II*, s. 86

“Kendinde hakikati imkân olan şey, kendi zatından dolayı mevcut olmaz. Onun kendi zatından olan varlığı, mümkün olması bakımından kendi yokluğundan daha önceliklidir. Dolayısıyla eğer ikisinden biri daha öncelikli olursa bu bir şeyin varlığı dolayısıyla veya varlığı olmaması dolayısıyla olur. Her bir mümkünün varlığı kendi dışındadır.”¹⁷

Bu paragrafın vurgusu, mümkün mevcutların, varlığı kendinden olmayıp başkasından olmasıdır. Mümkün varlık, zâtı dikkate alındığında, var olması da yok olması da imkân dâhilindedir. Durum böyle olunca mümkün varlığın, var olması veya yok olması diğerinden daha öncelikli değildir. Başka bir ifadeyle yokluğun yüklenmesine elverişli olana mümkün; yokluğun yüklenmesine elverişli olmayana da Vâcib denir. Fakat mümkün varlığa, illet şartı eklenirse artık zorunluluktan bahsedilir. Ama bu zorunluluk Tanrı gibi kendi zatından olmayıp dışındaki bir şarttan dolayıdır ki Vâcibu’l-vücut li-gayrihi denir.¹⁸ Nesneden bahsedildiğinde mümkünden değil vâcib olandan bahsedilmektedir. Çünkü bir şey var iken mümkün olmaz. Fakat o nesneyi illetinden bağımsız düşündüğümüzde o imkâna (mümküne) dönüşür. Bu mümkün çeşitlerini göstermek gerekirse;

1- MÜMKÜN (Dış Varlıkta/Nesne): Vâcib li-gayrihi

2- MÜMKÜN (Dış varlıkta illetinden bağımsız): İmkân

İbn Sînâ’nın saydığımız imkan/mümkün çeşitlerine benzer bilgileri Ta’likât’ta da verdiği görülür.

“mevcudat ya Vâcibu’l-vücut veya mümkünül vücut olur. Vâcibu’l-vücut, ya bizatihi ya da bi-gayrihidir. Bizatihi olanın illeti yoktur; bi-gayrihi olanın ise illeti bi-zâtîhi Vâcibu’l-vücuttur ki zâtı bakımından mümkünül vücut bi-gayrihi Vâcibu’l-vücuttur.”¹⁹

İbn Sînâ’nın imkan/mümkün kavramına dair verdiği bilgileri Hikmetü’l-Arûziyye, Şifa ve İşârât’tan aktarılan paragraflarla birlikte değerlendirdiğimizde mümkün ve vâcib arasındaki ayrım illet konusu üzerinden yaptığı anlaşılmaktadır. Fakat tek ayırıştırıcı özelliğin illet olduğunu da iddia etmiyoruz. Zira varlığının li-gayrihi olması, varlıkla birlikte mahiyete sahip bulunması, bir veya birden fazla illetle malul olması, eksik olması, bil-kuvvelik özelliği taşıması gibi unsurlar mümkün varlığın tanımlayıcı ve Vâcib’den ayırıştırıcı diğer parçalarıdır. Zikredilen bu başlıklar illet konusu olmadan vâcib ve mümkünü tek başına açıklamada

17 İbn Sînâ, *İşârât*, s. 127

18 İbn Sînâ, *İşârât*, s. 136; Hayrani Altuntaş, *İbn Sînâ Metafizigi*, Ankara 1997, s. 51

19 İbn Sînâ, *Kitabu Ta’likât*, 137-138

yetersiz olduğu kanatindeyiz. Çünkü mümkün varlıklar, Vâcibu'l-vücut'dan varlık ve mahiyetlerinde malul olmalarıyla farklılaşır.

İbn Sînâ'nın değişik devre ve dönemine ait eserlerde vâcib, mümkün ve mümteni gibi kavramların farklılık göstermediği, kavramların ayrışmasını illet üzerinden açıkladığı görülmektedir. Çalışmamızın ilk kısmı, vâcib, mümkün ve mümteni kavramlarının metafizikte ne anlama geldiğini ifade ettikten sonra müveccehe bölümünde bu kavramlardan ne anlaşıldığını incelemeye çalışalım.

IV. Mantık İlmi Açısından Vâcib ve Mümkün Kavramları

Vâcib, imkan ve mümteni gibi kavramlar metafizikte kullanıldığı gibi mantığın müveccehe konusunda da kullanılan kavramlardandır. Müveccehe bölümünde önermenin önce maddesi ve ciheti ayrımı yapılır. Önermenin maddesi olarak zikredilen kısımdaki ayrım zikredilen üç kavrama göre olur. Yani maddesi itibariyle önerme vâcib, mümkün ve mümteniye ayrılır. Cihet itibariyle ise önerme basit ve bileşik olmak üzere 13 kısıma ayrılır ki bu ayrımların yapılmasında yine vâcib/zorunluluk ve imkan/mümkün gibi kavramlar kullanılır.²⁰ Vâcib, imkan kavramlarının müveccehedeki anlamlarını iyi ortaya koyabilmek için müvecceheyle ilgili bazı hususları ele almak gerekir.

a. Müveccehe Önerme

İslam düşüncesinde müveccehe önermeler, mantık ilminin tasdik kısmında ele alınan bir konudur. Müveccehe hakkında İslam filozoflarının farklı tanımları vardır. Farabi, müvecceheyi “**önermenin yüklemine bitiştirilen ağızdan bir defada çıkan ses**” şeklinde tanımlarken bu ses aynı zamanda “**önermenin konusuna yükleme keyfiyetine delalet eder.**”²¹ İbn Sînâ ise “yüklemine konuya olan nispet ve bağlantısının derecesini göstermek için önermenin üç elemanına(özne, yüklem ve bağ) eklenen bir lafız” şeklinde tanımlar.²² Buna göre **önermenin** ciheti, üç şey üzerine ilişmeyi gerektirir. **Önermeler cihetleri itibariyle “basit ve bileşik önerme” diye ikili bir ayrım yapılarak incelenir. Bir önermede olumlu ve olumsuzluğu ihtiva eden iki hüküm bulunursa “bileşik”; tek bir hüküm bulunursa “basit” müveccehe önerme olur. “Bütün insanlar zaruri olarak canlıdır” basit; “bütün insanlar devamlı olmadan gülerdir” bileşik müveccehe önermenin örneğidir. Bileşik müveccehe önermenin örneğin-**

20 Müveccehe önermeleri, basit ve bileşik olarak sayısını belirlemek pek mümkün değildir. Mantıkçıların cihetten ve hallerinden bahsederken genel olarak kabul ettiği 13 sayısını Kutbeddin Râzî'nin Şemsiye şerhindeki bilgileri esas alarak verdik. Ama müveccehe önermeler sayı itibariyle mantıkçıların arasında farklılık gösterebilmektedir.

21 Farabi, *Peri Hermanes(Kitâbu'l-İbâre)*, nşr. Mübahat Türker Küyel, Ankara 1990, s. 57

22 İbn Sînâ, *Şifâ-İbâre*, çev: Ömer Türker, İstanbul 2006, s. 103

de insan için gülmeyi olumlarken sürekli olmayı(bil-fiil) olumsuzlamaktadır ki önerme kendi hakikatinde olumluluğu ve olumsuzluğu birleştirmektedir.²³

Cihetle ilgili vurgulanması gereken hususların başında ciheti ifade eden kelimelerin önerme içindeki yeri gelir. Arap dilinde, cihetin yeri rabitanın öncesinde olmasıdır.²⁴ Mesela: “Zeyd bil-imkan o katiptir”, önermesinde şayet cihet tehir edilirse yani “Zeyd o bil-imkan katiptir” o zaman yüklem(mahmül) bir parçası olur ki önerme mutlaka olur. Buradaki bağ ‘o’ (hüve) kelimesidir. Bil-imkan, o(hüve)’dan önce gelirse cihet; sonra gelirse mutlaka oluyor. Bu bilgilere göre önermeyi mutlaka ve müveccehe diye ikiye ayırmak gerekir. Eğer önermede cihet ifade ediliyorsa müveccehe ifade edilmiyorsa mutlaka olur. Cihet ifade eden kelimenin rabitanın öncesi olması ise müveccehe önermelerin olmazsa olmaz şartıdır aksi takdirde cihet ifade eden kelimeler rabitadan sonra gelir ki bu tarz önermelere mutlaka denir.²⁵ Mutlaka olan önermede vâcib, imkan veya mümteni kavramlarının geçmesi bilginin niteliğini belirleyen anlamına gelmektedir. Yani bu ifadeler özneye yüklem keyfiyetine delalet özelliğine sahip değildir. Buna göre önerme cihet ilişkisi, bilginin kesin ve yakınlığıyla doğrudan; varlıkla ilişkisi dolaylı olarak kurulabilir. Çünkü önerme, mantık ilminde hükmün sabit olduğuna delalet eden doğru veya yanlış denilebilen cümlelere denir. Eğer hükmün sabit olup olmadığı hususunda bir bilgi bulunmazsa önerme denmez. Bundan dolayı hükmün sabit olup olmadığının açıklanması önerme için zâtî bir özellik olur. Önermenin cihetinin açıklanması ise önermenin arazî olmaktadır.²⁶ Zâtî olan özelliğin ihmal edilmesi önermeyi ortadan kaldırırken ârizî olan özelliğin ihmal edilmesi önermeyi ortadan kaldırmaz. Daha açık ifade etmek gerekirse vâcib, mümkün ve mümteni gibi kavramlar bedihi olarak tasavvur edilen kavramlardandır. Metafizikte bu kavramların anlaşılması için başka kavramlara müracaat edilmesine gerek yoktur. Ama önerme kısmında kullanıldığı zaman bu kavramlar, önermenin özne ve yüklemi bağlamında bir içeriğe sahip olmaktadır. Yani hüküm nispetinin özelliğini ifade eden bir fonksiyona sahiptir. Hüküm nispeti, metafizik olarak varlıkların kendiliklerine uygun olabilir veya uygun olmayabilir. Eğer uygunluk varsa bu ya zaruri ya da gayri zaruri; devamlı ya da devamsız; bil-fiil ya da bil-imkan kısımlarından bir olur. Önermenin bu cihetlerden birine dahil olmasıyla yetinmeyip bu zorunluluğun veya devamlılığın zat itibarıyla veya sıfat itibarıyla ya da başka muayyen-gayri muayyen bir itibara

23 Kutbeddin Râzî, *Şerhu’ş-Şemsiye*, 80-81; 84-85

24 Nasîreddin Tûsî, *Şerhü’l-İşârât ve t-Tenbîhât* I, tahk. Süleyman Dünya, Beyrut 1993, s. 287

25 Nasîreddin Tûsî, *Esâsü’l-İktibas*, Tahran 1988, s. 149; 169

26 Fahreddin Râzî, *Şerhü’l-İşârât* I, thk. Ali Rıza Necefzade, İrân h. 1383, s. 181

göre kategorize edebiliriz. Önermenin bu kısımlardan hangisine ait olduğunun bilinmesi için önermenin madde ve cihet ayrımının yapılması gerekir.

b. Önermenin Madde-Cihet Farklılığı

Müveccehe önermeleri, diğer önermelerden ayırmak amacıyla önermenin maddesi ile ciheti ayrımına gidilir. Nefsül emirde, yüklem özneye vucub, imkan veya imtina ile nisbetine önermenin maddesi denir. İnsan, bir nisbetin nefsül emirde bir şeyin hakikatini o olduğu üzere bilebilir. Bazen de özneyle yüklem arasındaki nisbeti daha genel veya daha özel ya da ona muhalif tarzda tasavvur edebilir ve bu tasavvur ettiği gibi de haber verebilir. Mesela, insan, siyahlığın zenci için vâcib mi mümkün mü olduğunu bilmeyebilir ve bu iki vechi içerecek şekilde zencinin varlığından haber verebilir. Fakat nefsül emirde, yüklemle özne arasındaki nispet ile söyleyenin tasavvurundaki nispet değişik olabilir. Nefsül emir itibariyle nispete, madde; ibareye delalet edilen olmasıyla da cihet denir.²⁷ Madde ve cihet bazen tek bir şey olur bazen iki ayrı şey olur. Tûsi'nin temyiz etmeye çalıştığı önermenin madde ve cihetini Fahreddin Râzi daha açık şu şekilde izah eder: “Yüklem özneye kendinde o olması yönüyle nispetine önermenin maddesi; aklın bunun üzerine hüküm vermesine de önermenin ciheti denir.” Örneğin, “İnsan fertlerinden birisinin taş olmaması vâcibtir”²⁸ denilirse bu önermenin ciheti vâcib, maddesi mümtenidir. Fahreddin Râzi ve Tûsi'nin yaptığı bu ayrımın İbn Sînâ'dan kaynaklandığı söylenebilir. Zira İbn Sînâ “İbare” adlı eserinde madde-cihet farklılığına dikkat çekerek şu örneği verir: “bütün insanlar bil-vucub yazıcıdır(küllü insanın yecibu en yekune katiben).” Önermenin ciheti vâcib; maddesi mümkündür.²⁹ Önerme, örnekte olduğu gibi vâcib ve mümkün şeklinde iki farklı hükmü taşıyabilmekte hatta aynı anda bu iki farklı hüküm tek bir önerme için doğru olabilmektedir. İbn Sînâ madde-cihet ayrımı yapmanın yanında önermenin maddesiyle ilgili kullanım alanlarını örneklerle daha da açık hale getirmektedir.

1. Vâcib: Önerme madde olarak vâcib olması, nefsül emirde mahmülün mevzuya nisbetinin zaruri olması demektir. ‘İnsan hayvandır’ olumlu önermenin; ‘İnsan hayvan’ değildir’ olumsuz önermenin örneğidir.

2. Mümkün: Önermenin madde olarak mümkünlüğü, mahmülün mevzuya nispeti nefsül emirde varlığı ne zaruri ne de ademi olmasıdır. ‘İnsan katiptir’ olumlu önermenin; ‘insan katip değildir’ olumsuz önermenin örneğidir.

27 Nasıreddin Tûsi, *Esâsü'l-İktibas*, s. 148-149; Kutbeddin Râzi, *Levâmiu'l-Esrar fi Şerh-i Metalîu'l-Envâr*, İstanbul 1303, s. 142

28 Fahreddin Râzi, *Şerhü'l-İşârât* I, s. 179

29 İbn Sînâ, *Şifâ-İbare*, s. 103-104

3. Mümteni: Önermenin madde olarak mümteni olması mahmülün mevzuya nispeti ademi zaruridir.³⁰ ‘İnsan taştır’ olumlu; ‘insan taş değildir’ olumsuz önermenin örneğidir.

Önermenin maddesi esas alındığında nefsül emr itibariyle mahmülle mevzu arasındaki nispet değişmez. Madde-cihet ayrımı yapılması bilginin doğruluğu açısından gereklidir zira aklın verdiği hüküm varlığın kendisine bazen uyabilir bazen de uymayabilir.³¹ Böyle olması konunun varlık yönüyle bilgi yönünün farklılığından kaynaklanır ki mantıki açıdan kesin bilginin oluşabilmesi için bu farkın açıkça ortaya konulması gerekir. Varlık tarzı olarak bir şeyin tespit edilmesi ile o varlık tarzının bilgi objesi olarak bilinmesi farklı farklı konulardır. Bilgi açısından bir şeyin farklılık göstermesi mümkün iken o şeyin nefsül emir itibarının değişiklik göstermesi söz konusu değildir. Dolayısıyla problem alanlarının birbirine karıştırılmaması gerekir. Önermenin maddesi dediğimizde önermenin kendinde varlığı esas alınır. Ciheti söz konusu olursa o zaman önermenin nispet keyfiyeti esas alınır. Çünkü cihet açısından önermede esas alınan haber kısmıdır. Yani mevcut bir şeyden haber verilir ki bu mevcudun kendisine mutabık olabilir veya mutabık olmayabilir. Mutabık olursa doğru, olmazsa yanlış önerme olur.³² Dolayısıyla varlıkların kendiliklerindeki durum değişiklik göstermez, değişiklik varlıklara dair haber itibariyledir.³³ İnsan, varlıkların kendiliklerini tam kavrayamadığında veya varlıklara dair zâfî-arazi, lazım-gayri lazım gibi hususları birbirine karıştırdığında vakıaya mutabık olmayan bilgiler verebilir. Ya da vehim ve mütehayyile kuvvelerinin etkisiyle şeyleri farklı tasavvur etmesi sonucu mevcutlar hakkındaki ihbari ifadeleri çeşitlilik gösterebilir. Bütün bunlar bilgi değeri taşıdığından geçerli önermeler kısmına girer. Ama bu önermelerin doğru-yanlış veya bu önermelerden oluşturulan kıyasların yakini olup olmadığı farklı kriterleri gerektirir ki bunların başında müveccehe açısından hangi bölüme ait oldukları gelir. Çünkü ciheti itibariyle önermenin zaruri mutlak, meşrutei amme, daimei mutlaka, örfi amme, mümkünü amme, olması neticelere doğrudan tesir eden bir husustur. Bundan ötürüdür ki mantıkçılar önermenin madde ve cihetini ayırarak, cihetin maddesinden farklılaştığı önermelere ‘yanlış önerme’ demişlerdir.³⁴ Müveccehe konusu üzerinde geniş bir şekilde durulmasının sebebi, önermenin doğru-yanlış değerini kazanabilmesi; buna bağlı olarak önerme terkiplerinden oluşan

30 İbn Sînâ, *İşârât*, s. 30

31 Fahreddin Râzî, *Şerhü'l-İşârât* I, s. 179

32 Kutbeddin Râzî, *Şerhu's-Şemsiye*, 80

33 Abdunnafi İffet Efendi, *Fenn-i Mantık*, İstanbul 1295, c. II, s. 66

34 Kutbeddin Râzî, *Şerhu's-Şemsiye*, 89

kıyaslardan doğru ve kesin neticelerin alınabilmesidir.³⁵ Müveccehe kapsamına giren önermelerin farklı kısımlara ayrılmasına neden olan konuların başında da vâcib mümkün ve mümteni kavramları gelir.

c. Müveccehe Olarak Vâcib ve Mümkün Kavramlarının Kullanımı

Vâcib ve mümkün kavramlarının metafizikte ne anlama geldiğini ele aldıktan sonra bu kavramların müveccehe bağlamında hangi anlamlar karşılığında kullanıldığını, bu kullanımların metafizikteki aynılığı veya farklılığını müveccehe önermeler hakkında verilen bilgiler çerçevesinde inceleyebiliriz.

Müveccehe olarak kullanılan Vâcib “sübutu zaruri olan ibare”; mümteni ise “yokluğu(intifa) zaruri olan” şeklinde tanımlanır.³⁶ Mümteni ve vâcib kavramları, müveccehe bağlamda değerlendirildiğinde zorunluluk her ikisi içinde geçerli olduğu anlaşılır. Çünkü mümtenideki zorunluluk ‘vâcib-i ref’ yani yokluğun zaruretidir.

Tûsi, vâcib ile zaruri kavramlarının yakın anlamlı olduklarını ifade etmekle birlikte şu farkı da özellikle vurgular: “zaruri kavramı ıstılahi olarak iki taraf içinde kullanılırken, vâcib, sadece sübut için kullanılır.”³⁷ Buna göre vâcib kavramı, sadece sübutiyeti olanlar için kullanılırken, zaruriyi var veya yok her iki kısım içinde kullanmaktadır. Bütün bu ifadeleri taksim ederek ifade etmek gerekirse, önerme ya müveccehe ya da mutlaka olur. Müveccehe de ya zaruri ya da mümkün olur. Buna göre zaruri olan önerme ile mümkün olan önerme birbirlerinin mukabili olmaktadır.

Fahrettin Râzî’ye göre müveccehe bağlamında vâcib/zaruri/zorunlu dört kısımda kullanılır: Zaruri mutlak, öznenin vasfıyla meşrut, yüklemle meşrut, vâcible meşrut.³⁸ Bütün bu kısımlar önermenin hangi cihete sahip olduğunu belirleyen niteliklerdir. Dört önerme çeşidinin hepsinde belirleyici olan zaruri(vâcib) kavramıdır. Fakat bu zaruri kavramının kullanımındaki farklılık hem ciheti hem de buna bağlı olarak bilginin keyfiyetini belirlemektedir. Fahreddin Râzî, vâcib olarak isimlendirdiği kısmı taksim yaparak açıklar. Ona göre vâcib, ya bir şarta bağlı olarak ya da hiçbir şarta bağlı kalmaksızın olmak üzere ikiye ayrılır. Bir şarta bağlı kalmaksızın meydana gelen için hakikati ve mahiyeti onun hasıl olması için yeterlidir. Bu tarz olan vâcibin varlığı ezeli ve ebedi olduğu için varlığı da daimidir. Varlığı bir şarta bağlı olan vucuba gelince onun devamı zatın varlığının devamına bağlıdır. Eğer şart, varlığın dışında bir şeye bağlı ise bu şart, ya

35 Nasıreddin Tûsî, *Şerhü'l-İşârât* I, s. 260; Kutbeddin Râzî, *Şerhu's-Şemsiye*, 80-84

36 Nasıreddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibas*, s.150

37 Nasıreddin Tûsî, *Esâsü'l-İktibas*, s.150-151

38 Fahreddin Râzî, *Şerhü'l-İşârât* I, s. 184-185

mevzu ya mahmul bakımındandır ya da ne mevzu ne mahmul bakımındandır. Örneğin, “Bütün insanlar zaruri olarak canlıdır” örneğinde canlılık insan için var olduğu bütün zamanlarda olması zaruridir. Bu sebepten müveccehe önermenin mutlak zaruri kısmına girer. “Bütün yazıcılar zorunlu olarak yazı yazdığı sürece parmaklarını hareket ettirirler” önermesinde parmakları hareket ettirmek insan için zorunlu değildir, zorunluluk (zaruret) yazdığı sürece ile şarta bağlanmaktadır. Bu sebeple vasfıyla meşrut daha sonraki isimlendirilmesiyle “meşrute-i amme” kısmına girer. **Önermede**, zarure-i mutlaka olan hüküm aykırı taraftan olumsuzlanırsa “mümkünü amme” olur. Örneğin “Bütün ateşler imkan-ı amm ile yakıcıdır” önermesinde yakıcılığı ateşten olumsuzlamak zaruri değildir. Bu tarz önermelerde eğer hüküm olumluluk üzerine ise önermenin olumsuzluğu zaruri değildir.³⁹

Tüsi, önermenin cihet itibariyle zorunluluğunu sayı açısından daha da fazlalaştırır. Ona **göre zorunlu** müveccehe önermeler altıya ayrılır. Zorunlu önermeler mutlak ve meşrut(şartlı) olmak üzere ikiye taksim edilir. Mutlak zorunluluk tek, şartlı zorunlu beş kısımdan oluşur. Bunlar:

1. Hüküm, zatı mevzunun varlığının devamıyla meşrut.
2. Hüküm, sıfatın varlığının devamıyla meşrut.
3. Mahmulün mahmül olmasının devamıyla meşrut.
4. Muayyen bir vakitle meşrut.
5. Gayri muayyen vakitle meşrut.⁴⁰

İlk üçü, önermenin dahilinde olan şartlardan iken son ikisi önermenin dışındaki şartlardandır. Zorunlu ile ilgili verilen bilgiler, el-Hikmetü'l-Arûziyye'den yaptığımız alıntıyla irtibatlandırıldığında daha anlamlı hale gelmektedir. Metafizikte vâcib/zorunluyu İbn Sînâ özü gereği illetli olma-olmama ya da sürekli-belli vakitte olma gibi kısımlara taksim ederek ele almaktaydı. Bu kısımların durumlarını kendinde olarak ele almak, onların sınır ve statülerini belirlemenin yanında bunların aynı zamanda bilgi açısından doğru yansıtılabilmek de felsefenin en temel vazifelerindendir. Bu yüzden zorunlu kapsamına girenler, bilginin öznesi olduğunda yapılarına uygun olarak kavranması gerekir. Dolayısıyla müveccehede yapılan taksim metafizikteki taksimi içermektedir. Fakat müvecceheyle metafizikteki durumları birebir örtüştürmemek gerekir. Çünkü insan bilgi verirken varlığa tekabül etmeyen konularda da zorunlu yargılarda bulanabilir. Bu yargıların ne hariçte ne de nefsül emirde karşılığı olmayabilir. Ama akla nispet edildiğinde ve mantık kuralları çerçevesinde incelendiğinde bu konuların da geçerli önerme

39 Seyyid Şerif Cürcâni, *el-Mantık 'ul-Menhecî lil-Mübtediyyin*, Pakistan h. 1420, s. 29

40 Nasıreddin Tüsi, *Şerhü'l-İşârât I*, s. 265

olduğu görülür. Cihet itibariyle zorunlu hakkında ifade ettiğimiz yargı mümkün için de geçerlidir.

Mümkün kavramı, felsefede geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. İbn Sînâ bunları dört başlıkta ele alır:

1. İmkânı Amm: yokluğu zorunlu olmayan şey diğer bir ifadeyle varlığı mümteni olmayandır.

2. İmkânı Has: yokluğu da varlığı da zorunlu olmayan yani varlığı ve yokluğu mümkün olandır.

3. Belirli bir zamanla kayıtlanmayan mümkün.

4. Gelecekteki varlığı mümkün olan.⁴¹

İbn Sînâ, imkan dahilinde olan bütün şeyleri önce mümkün ve mümteni diye ikiye ayırır. Buna göre mümteni ile vasıflanmayacak herşey mümkün olarak değerlendirilir ki bu mümkün-ü am olarak isimlendirilir. Mümkün genel karşılığı alınmayıp has anlamıyla ele alınırsa varlığı da yokluğu da mümkün olan anlamına gelir.

Tûsi, İbn Sînâ'nın vermiş olduğu bilgileri daha anlaşılır kılmak için imkan kavramının dört farklı vaz ile kullanıldığını ifade eder. Birinci vaz ile imkan, imtinanın olumsuzlanması karşılığında kullanılır. İkinci anlamıyla hem varlığın hem yokluğun olumsuzlanması karşılığında kullanılır. Üçüncü anlamıyla imkan, kullanım yönü geniş bir kavrama dönüşür. En önemli özelliği bütün zaruretlerin zıddı olmasıdır. Bu zıtlık, zâtî zaruret, vasfî zaruret veya vaktî zaruretin hepsini kapsar. Bu tarz mümkün diğer iki mümkününe göre imkan ismiyle isimlendirilmeye daha layıktır. Örneğin kitabetin insana nispeti bu tarz bir imkandır. Zira insan tabiatı, yazıcılığın var olması veya varolmaması hususunda eşit bir mesafeye sahiptir. Dördüncü anlamıyla imkanı istikbali için kullanılır.⁴²

Sonuç

Vâcib ve mümkün kavramlarının İslam felsefe geleneğinde çok sıklıkla ve farklı konularda kullanılması, lafız-anlam ilişkisi bağlamında bu kavramların eşsesli veya eşanlamlı olmasını çağrıştırmaktadır. Konuya genel olarak bu çerçeve-

41 İbn Sînâ, *İşârât*, s. 32-33; İbn Sînâ'nın dörde ayırdığı imkanın daha geniş açıklaması için bkz: Fahreddin Râzî, *Şerhü'l-İşârât* I, s. 191-196; imkan kavramının kullanımıyla ilgili Farabi ve İbn Sînâ'nın kullanımlarının mukayeseli değerlendirilmesi için bkz: Şaban Hakkı, *Farabi Ve İbn Sînâ'da Modal Mantiğin Bazı Temel Kavramlarının Mantıksal Ve Ontolojik İçeriği*, Felsefe Dünyası Dergisi, y.2004/1, s. 39, s. 124-127

42 Nasıreddin Tûsî, *Şerhü'l-İşârât* I, s. 274-275

de yaklaşılaçağı gibi ilgili olduğı ilim dallarına taksim yapılarak da incelenebilir. Bu tarz yaptığımız araştırmada ulaştığımız neticeler şu şekildedir:

1. Vâcib ve mümkün, metafizikte ‘el-mevcud bima hüve mevcud’ ile ilintili kullanılır.
2. Mantıkta ise aynı kavramlar önermeye ilişen olarak kullanılır. Özneye yüklem ilişkisini ifade ederler. Dolayısıyla metafizik kullanımın zıddına kavram bazında değerlendirme kapsam dışında kalır.
3. Metafizikte kullanımları, varlık tarzlarını belirler.
4. Müveccehede ise hüküm nispetinin keyfiyetini belirler.
5. Metafizikte varlığın niteliği iken müveccehede nisbetin niteliği olur.
6. Metafizikte kullanılan kavramların karşılığı önermenin maddesi olarak kabul edilir. Önermenin cihetinde ise bu kavramlar mevsufu niteler.
7. Metafizikte Vâcib, mümkün ve mümteni kavramlarının anlamını belirleyen illettir.
8. Müveccehe bilgiyle ilgili bir husus olması hasebiyle varlıkla ilgisi ikinci plandadır. Yani varlığı birebir ifade edebildiği gibi ona ters veya zıt hususları da ifade edebilir.
9. Metafizik açıdan bakıldığında Vâcibu’l-Vücut zatı gereği sürekli haktır. Mümkün varlık ise başkası nedeniyle hak, kendi nefsinde batıldır. Müvecche açısından ise vâcib kavramı altı şekilde kullanılırken mümkün dört türlü kullanılır.
10. Varlık, müveccehe konu ve kavramlarıyla değerlendirilemez veya anlaşılmaz. Tam aksine müveccehe önce bilgi çerçevesinde, bilgi de varlık perspektifinde değerlendirildiğinde anlaşılabilir.
11. Cihet ifade eden lafızlar(zarflar) önermelerde rabıttan önce bulunması gerekir. Eğer rabıttan sonra bulunursa önerme müvecche değil mutlaka olur. Mutlaka olan önermede vucub, imkan veya mümteni ifadelerinin geçmesi bilginin zorunlu veya mümkünlüğünü ifade etmediği gibi varlığın mümkün veya zorunlu olmasını da ifade etmez.
12. Vâcib ile zorunlu arasında ortak kullanım olduğı gibi önemli bir fark da vardır. Vâcib, varlığın subutiyetini ifade eder, zorunlu hem varlığı hem de yokluğu niteler.
13. Vâcib ve mümkün metafizikte varlığı nitelerken, müvecche önermede öznenin zatını, vasfını, vaktini veya başka bir şartını niteler.

14. Vâcib ve mümkün, müveccehede, harici, zihni ve nefsül emir itibariyle varlığı ifade ettiği gibi mevhum, muhayyel, geçmiş ve gelecekteki bir şey için de kullanılabilir.
15. Vâcib ve mümkün kavramlarının metafizikte kullanılan anlamlarıyla müveccehedeki kullanımlarını özdeşleştirmek veya müveccehedeki anlamlarıyla metafizik bağlamda varlıkları kavramak yanlış bir okuma olur.

Özet:

Vâcib ve mümkün kavramları İslam filozofların çok sıklıkla kullandıkları kavramların başında gelir. En çok kullanıldıkları alan metafizik ve mantığın müveccehe konusudur. Ortak kullanıma sahip olan vâcib ve mümkün kavramları iki disiplinde farklı bağlamlarda ele alınır. Metafizikte vâcib ve mümkün “varlık olması bakımından varlık” çerçevesinde ve illet konusuyla ilintili olarak incelenir. Müveccehede ise “bilinenden bilinmeyene ulaştırması bakımından ikinci tümeller” çerçevesinde ele alınır. Buna bağlı olarak da kullanımı çeşitlilik gösterir. Fahreddin Râzî’ye vâcib dört, Tûsi’ye göre altı şekilde kullanılır. Mantıkta mümteni ile vasıflanmayacak herşeye mümkün denirken dört ayrı kullanımı söz konusudur. Bu makalede, ortak kullanıma sahip olan vâcib ve mümkün kavramlarının metafizikteki kullanımlarıyla müveccehedeki kullanımlarının farkı üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vâcib/Zorunluluk, Mümkün, Metafizik, Müveccehe/Modalite

Abstract

The concept of necessity (vâcib) and possibility(mümkün) very often used by Islamic philosophers. Metaphysics and logic is the most used. Joint use of the concepts of necessity and possibility the two disciplines with are handled in different contexts. Necessity and metaphysics is possible “in terms of being asset entity” in connection with the subject are examined within the framework of the cause . If modality “from the known into the unknown in terms of transport, the second problem of universals” are considered within the framework. This will vary depending on use. The metaphysics of the cause is the distinction between possible and necessity. At the modality Fahreddin Râzî necessity to four, six-way used by Tûsi. In this article, the possible joint use of the concepts of necessity and metaphysics with a difference in their use modality focused on their use.

Kaynakça:

- **Abdunnafi İffet Efendi**, *Fenn-i Mantık*, İstanbul 1295, c. II
- **Cüneyt Kaya**, *İslam Felsefesinde Metafizik Bir Problem Olarak İmkan*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul.Ü. S.B.E, İstanbul 2008
- **Fahreddin er-Râzî**, *Şerhu Uyûni 'l-Hikme*, thk. Ahmed Hicazi Sakka, Mısır 1373(hş.), c.III
- **Fahreddin Râzî**, *Şerhü 'l-İşârât I*, thk. Ali Rıza Necefzade, İran h. 1383
- **Farabi**, *Peri Hermanes(Kitâbu 'l-İbâre)*, nşr. Mübahat Türker Küyel, Ankara 1990
- **Hayrani Altıntaş**, *İbn Sinâ Metafiziği*, Ankara 1997
- **İbn Sînâ**, *el-Hikmetü 'l-Arûziyye*,
- **İbn Sînâ**, *İşârât*, çev: A. Durusoy-M.Macit-E.Demirli, İstanbul 2005
- **İbn Sînâ**, *Kitâbu Ta 'likât*, tahk: Hasn Mecid Ubeydi, Suriye 2011
- **İbn Sînâ**, *Kitabü 'n-Necât*, tahk. Macit Fahri, Beyrut 1985, c. II
- **İbn Sînâ**, *Şifâ-Burhan*, çev. Ömer Türker, İstanbul 2006
- **İbn Sînâ**, *Şifâ-İbâre*, çev: Ömer Türker, İstanbul 2006
- **İbn Sînâ**, *Şifâ-Metafizik I*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul 2004
- **İbn Sînâ**, *Şifâ-Metafizik II*, çev. Ekrem Demirli-Ömer Türker, İstanbul 2005
- **İsmail Köz**, *İslam Mantıkçılarında Modalite Teorisi* (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Ü. 2000
- **Kutbeddin Râzî**, *Levâmiu 'l-Esrar fi Şerh-i Metaliu 'l-Envâr*, İstanbul 1303
- **Kutbeddin Râzî**, *Tahriru 'l-Kavâidi 'l-Mantıkıyye fi Şerhi 'ş-Şemsiye*, h.1288
- **Nasireddin Tûsî**, *Esâsü 'l-İktibas*, Tahran 1988
- **Nasireddin Tûsî**, *Şerhü 'l-İşârât ve 'l-Tenbîhât I*, tahk. Süleyman Dünya, Beyrut 1993
- **Robert Wisnovsky**, *İbn Sinâ Metafiziği Kaynakları ve Gelişimi*, çev: İbrahim Halil Üçer, İstanbul 2010
- **Seyyid Şerif Cürcâni**, *el-Mantık 'ul-Menhecî lil-Mübtediyyin*, Pakistan h. 1420
- **Şaban Haklı**, *Farabi Ve İbn Sînâ'da Modal Mantığın Bazı Temel Kavramlarının Mantıksal Ve Ontolojik İçeriği*, Felsefe Dünyası Dergisi, y.2004/1